

У ГЛИБ ВІКІВ

ЛИСТ ГЕТЬМАНА І.МАЗЕПИ ДО ЦІСАРЯ ЙОСИФА І

Ясновельможніший, всемогутніший і неперевершений Римський імператор, а також король Угорщини і Чехії тощо.

Всемиловичий пане.

Ваша Імператорська Величність зберігає у всемиловичій пам'яті те, що також стало досить відомим усього християнству, що особливим Божим Провидінням обраний і достойним чином благословенний найвищим генералом і командувачем понад 40.000 бойового війська запорозьких козаків і належних їм провінцій, я мав лише єдину і найголовнішу турботу і справу протистояти не тільки невірющим татарам та іншим ворогам християнства, захищав й оберігав від них християнські кордони, а також у самому християнстві протистояв ворогам Його Царської Величності, мого Всемиловичого пана і усіх його друзів, сусідніх можновладців, і у цьому протистоянні тим ворогам повсякчас піддавав небезпеці добро і життя своєї власної особи і підданих мені козаків і сподіваюсь на те, що усе християнство оцінить мою невтомну вірність і постійну відданість; оскільки як по відношенню до Його Царської Величності, мого Всемиловичого пана, так і особливо по відношенню до Вашої Імператорської Величності і до вищого глави християнства постійно всіма справами виказував неупереджені свідчення прихильності, то Ваша Імператорська Величність, надасть мені Високою Імператорською Милістю те, про що я так багато бажав, оскільки Ваша Імператорська Величність, надає таку християнську батьківську турботу і милість не тільки у Священній Римській Імперії, а й у приналежних християнам територіях, свіжим і ясним свідченням якого є московський князь Меншиков, який милістю Вашої Імператорської Величності став князем Священної Римської Імперії.

Цей славний та інші подібні приклади в Росії привертають і знаходять справжню підтримку всіх істинних добродійників у християнстві Вашій Імператорській Величності і тим самим служити добром і життям вищому ерцгерцозькому дому, щоб певною мірою покладатися на частку вищої Імператорської милості.

Хоча мої нація і рід не мають щастя перебувати безпосередньо під настановами і наказами Вашої Імператорської Величності, я все ж таки тішуся тим, що я, як ніхто у світі, перебуваю у відданості й постійному щирому служінні Вашої Імператорської Величності, що я завжди засвідчував при всіляких okazіях, моя совість може бути чистою.

Відповідно до усього зазначеного і, оскільки Милість Вашої Імператорської Величності завжди безмежна і охоплює увесь світ, я дозволив собі Вашу Імператорську Величність покійно просити милостиво надати мені Високе достоїнство Князя Священної Римської Імперії і по сьому дозволити виготовити відповідний Імператорський диплом, а оскільки я не маю спадкоємця, то моєму племіннику, дійсно підпорядкованому мені генералу у Польщі Войнаровському Мазепу, надати також князівське достоїнство і розповсюдити його на продовжувачів його роду.

Я живу втішними сподіваннями і надією на те, що Ваша Імператорська Величність прийме близько до серця вищевикладені мотиви і те, що я разом із своїми козаками хочемо у всіх випадках виступати і в майбутньому діяти як форпост усього християнства, це моє покійне прохання приймете милостиво і Вашою Імператорською Величністю мені відповідним чином задовольните, а я поряд із покійним проханням засвідчую постійну вірність і відданість та покійну повагу.

Вашій Імператорській Величності

Покійний Іван Мазепа

Його Царської Величності таємний радник і генерал, Рицар Московського ордена Св. Андрія, гетьман і вождь запорозьких козаків

Мазепа - Князівська регалія, зареєстровано 1 вересня 1707 р.

Одержано і занесено в книгу

Дата: 1 вересня 1707.

Шьонборн.

Князівський статус тільки для його особи.

Відень, 1 вересня 1707.

Князь Мазепа Іван - російський таємний радник, генерал, князь і вождь козаків¹.

- Римської Величності, а також
Угорщини і Чехії королівської Величності
покірно надаю мос, Івана Мазепи, прохання
про надання достоїнства імперського князя.

Переклав з німецької Володимир Дятлов.

1. Текст-оригінал вміщено у додатках книги Т.Мацьківа «Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709» (Київ-Полтава, 1995. - С. 241-242).

о. Юрій Мицик



ТРИ СЮЖЕТИ ПРО ГЕТЬМАНА МАЗЕПУ

I.

3 незнаних листів І. Мазепи.

Під час підготовки до друку 20-томного зібрання творів відомого українського історика Д. І. Яворницького науковцями Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України (вже побачили світло два перших томи) почалася також звірка текстів джерел, опублікованих вченим. Насамперед це стосується матеріалів фонду 124 («Малороссийские дела») Російського державного архіву давніх актів у Москві, якими Яворницький активно користувався. При цьому були виявлені незнані раніше документи і самого Мазепи (збереглися, як правило, в перекладах московських дяків), і ті, що стосуються його діяльності, наприклад, листи В. Кочубея, Л.Полуботка та ін. У них йдеться головним чином про підготовку до Другого Кримського походу 1689 р. та про зведення фортець у гирлі р. Самари. Три з таких листів (з додатками), адресовані фавориту царівни Софії князю Василю Голіцину та його брату Олексію, пропонуються нижче. Лист під № 1 (від 29.08.1688 р., з додатками 1-3, 8) друкувався свого часу Д.І.Яворницьким⁽¹⁾, але з певними скороченнями і тому наводимо текст повністю). Відзначимо, що додаткові листи під №№ 4 (про дискусію щодо часу преосуществлення Святих Дарів), 5 (про Другий Кримський похід), 6 (про залишення Мазепою військ для оборони на Орлі та Ворсклі), 7 (про заготовку сіна над Ворсклою), 9 (про вдову переяславського полковника Думитрашка Райчі) були опубліковані раніше В. Станіславським⁽²⁾. Інші два листи (№№ 2-3) є дуже стислими і містять тільки привітання адресатам, але й вони потрібні для надання належної повноти публікації всієї документальної спадщини Івана Мазепи. Відзначимо тільки, що публікація текстів здійснена на підставі загальноприйнятих правил, про які ми неодноразово писали на сторінках «Сіверянського літопису», нами розкривалися титла, а пропущені літери були взяті у круглі дужки, літера «ять» передається як «і». Незначні фрагменти тексту, які не вдалося прочитати, позначені знаком: (...)»*.

* * *

№ 1

1688, вересня 8-9 (серпня 29-30). - Під Царичанкою. - Листи І. Мазепи до князя В.В.Голіцина і лист генеральної старшини до того ж.

«Божию м(и)л(о)стию...(далі йде звичайний титул царів Івана, Петра та царівни Софії - Ю. М.) ближньому боярину и дворовому воеводе, ясневелможному кн(я)зю Василью Васильевичю Голицину, ц(а)рственныя большыя печати и государственных великих и посолских діл оберегателю и намістнику новгородцкому, моему зіло м(и)л(о)стивому г(о)с(по)д(и)ну, приятелю и м(и)л(о)стивому бл(а)годетелю, желателное мое и помысленных благ приятственное посылаю поздравление и смиренно челом бью.

Премного и всеусердно о сем радуясь, что на возвышение славы и чести пресветлїйших

Примітки:

1) Эварницкий Д.И. Источники по истории запорожского казачества. - Владимир, 1888.

2) Листи Івана Мазепи. - К. - Львів, 2002. - Т. 1. - С. 219-220.

монархов н(а)ших их ц(а)рского пресвітлого величества и на разширение их ж(е) превеликой г(о)с(у)д(а)рской державы в постройкі совершенной на рекі Самарі б(о)гоугодного городского діла малая моя служба есть, м(и)л(о)стиво у их ц(а)рского пресвітлого величества принята, за которую понеже н(ы)не от их великих г(о)с(у)д(а)рей и великой г(о)с(у)д(а)р(ы)ни бл(а)говірной ц(а)ревны чрез столника и полковника Бориса Васильевича Головина и не токмо о здравии моем вопрошен и прем(и)л(о)стивым словом монаршеским похвален, но по премилосердому их г(о)с(у)д(а)рском жалованью многоценным кафтаном золотным я, гетман, и старшина, и полковники атласами, и камками*, и соболми обдарены училилися есмы, того ради за ту неизреченную м(и)л(о)сть г(о)с(у)д(а)рскую всепокорственню им, великим г(о)с(у)д(а)рем и великой г(о)с(у)д(а)р(ы)ни, чрез того вышепомянутого столника и полковника чиню мое достодолжное бл(а)годарение и всепокорнійшее приношу челобитье так до конца живота моего им, великим г(о)с(у)д(а)рем н(а)шим, должен есмь, не щадя здоровья моего вірно служить и всякого добра всеусердно хотіти по моему обещанию. А что в(а)ша кн(я)жая велможность по премноги своей бл(а)годітельной м(и)л(о)сти и любве изволил меня чрез того ж столника и полковника писмом листовым посітить и бл(а)гополучного совершения н(ы)нешней службы и возвращения в дом благопривітствовать мні изволяеш, и за такую в(а)шей кн(я)жой велможности м(и)л(о)сть и за премошное в(а)шей кн(я)жой велможности предстательство, который всегда взыскуетца и н(ы)не взыскалас ко мні неісповідимая м(и)л(о)сть монаршеская, покорно бл(а)годарственню и на должное возбл(а)годарение истинно желателно поволностию моею в(а)шей кн(я)жой велможности, бл(а)годетелю моему, обзуюся быти, а по указу монаршеском в(а)шей кн(я)жой велможности охотному товарищем ближним околничим и воеводу и наместником карачевским Леонтьем Романовичем Неплюевым в б(о)гохранимой державі г(о)с(у)д(а)рской город построенный, именованный Новоб(о)гороцкий, при них, ц(а)рского пресвітлого величества думном дворянину и воеводе и наместнику волоколамском Григорью Ивановичу вручил, и людей снадобе ратных оставив, також и на иных мѣстех, гдѣ надобе указывало, полки охотничіе розставив, пошли есми назад по домам, а что належати будет в настоящих случаях и поведения, буду чинити мое радніе к цілости здішнего краю належашее и к их ц(а)рскому пресвітлому величеству доносити, так же и в(а)шей кн(я)жой велможности писать потшуся. При сем niskий мой поклон в(а)шей кн(я)жой велможности, бл(а)годітелю моему, препосылая и всяких благ при доброздравии усердно желая, покорне прошу изволь ваша кн(я)жая велможность в своей многомошной бл(а)годітельной меня блюсти м(и)л(о)сти, которой всегда себя предаю.

Дан в табурі из-под Цариченки, августа в 29 де(нь) 1688.

В(а)шой кн(я)жой велможности желателный всего добра приятель и нижайший слуга Иван Мазепа, гетман Войска их ц(а)рского пресвітлого величества Запорожского.

В том листу особе писма, а в них пишет:

в 1.

Ясневелможный м(и)л(о)стивый бл(а)годітелю.

Бл(а)гопривітсвую в(а)шей кн(я)жой велможности, что праведными м(о)л(и)твами и счастием великих г(о)с(у)д(а)рей и великой г(о)с(у)д(а)р(ы)ни с вірною и радітелноу в(а)шей кн(я)жой велможности службою, то діло, которое прошлого году, будучи на службе великих г(о)с(у)д(а)рей в Крымском походе в диких полях на тіх бусурманских жилищах реки Самары в ширину и в долину своим умным змірив оком, в памяти толко и на сердце своем написав нам на статейных выписках, в(а)ша кн(я)жая велможность изволил подать н(ы)нешняго літа в первых числах августа совершенное восприяло бытие, которое то б(о)гоугодное діло, се есть на Самари новопостроенная крѣпость гн токмо есть и будет к расширению г(о)с(у)д(а)ревой державы, к помножению их монаршеской и всего мира славы на страх и учтеснения бусурманом, на защищение и на оборону християноросійскому народу, а на крѣпкой выузданной своеволи людей непостоянным муштук.

Бл(а)гопривітсвую паки себѣ того ж счастья, что по вірной и радітелной в(а)шей кн(я)жой велможности службе сподобился я такой неизреченной г(о)с(у)д(а)рской м(и)л(о)сти в присылке драгоценного кафтана чрез столника, за что должен есть покамест д(у)х мой в тіле, им, великим г(о)с(у)д(а)рем и великой г(о)с(у)д(а)р(ы)не, служить вірно, а в(а)шей кн(я)жой велможности за предстательство и моими поволными службами возблагодаряти пока жив обещаюся.

в 2.

Предложил мні ближней околничей и воевода и намістник карачевской велможный его м(и)л(о)сть Леонтий Романович Неплюев и показал писмо от в(а)шей кн(я)жой велможности, ко мні писанное, чтоб мні писат к пресвітлїйшим и державнїйшим великим г(о)с(у)д(а)рем и великой г(о)с(у)д(а)р(ы)не бл(а)говірной ц(а)ревне, их ц(а)рскому пресвітлому величеству, принося наше подданское челобитье; о м(и)л(о)стивом их монаршеском позволеніи приіхати мні в ц(а)рствующий великий град Москву видіти их ц(а)рского пресвітлого величества монаршескіе пресвітлые очи. И как коегождо доброго хр(и)стіянина есть желание видіти лице Б(о)жие, гдѣ вси св(я)тые превышнюю моду (?) приемлют, так я вірный их ц(а)рского пресвітлого величества

подданный и нижайший слуга, желая видѣти пресвѣтлое трисиятельное лице их ц(а)рского пресвѣтлого величества пишу покорно и подданской лист мой к превысочайшему их монаршескому престолу посылаю, прося покорственно о сем м(и)л(о)стиваго их монаршескаго указу и н(ы)не в(а)шей кн(я)жой велможности, м(и)л(о)стивому бл(а)годѣтелю моему, ниско челом бью, естли их ц(а)рского пресвѣтлого величества прем(и)л(о)стивѣйших и прем(и)л(о)с(е)рднейших монархов н(а)ших будет м(и)л(о)стивое изволение учинити мнѣ указ, изволь ваша кн(я)жая м(и)л(о)сть по бл(а)годѣтельской своей м(и)л(о)сти представелствовати, дабы з Батурина приял путь с первых чисел октября, когда не чають для осенних ненаст(е)в неприятельского бусурманского под городаы их ц(а)рского пресвѣтлого величества приходу и чтоб мнѣ заіхать к ц(а)рствующему великому граду Москвѣ осенним временем, прокамѣст реки лдами не покроютца, а возвратитис из ц(а)рствующаго великого града Москвы в Батурин в начале зимы, да по сем покорно прошу милостивого бл(а)годѣтельного ваша кн(я)жой велможности наставления, колко мнѣ из старшины генералной и из полковников и из знатного войскового товариства с собою к ц(а)рствующему великому граду взять. В чем как прем(и)л(о)с(е)рдое вашей кн(я)жой велможности, благодѣтеля моего милостивого, научит наставление, так я поступат должен буду, а на прем(и)л(о)с(е)рдую монаршую их ц(а)рского пресвѣтлого величества м(и)л(о)сть в том дѣле всецелую имѣю надежду.

в 3.

На Самарѣ приличное мѣсто на устьѣ реки Быка построить крѣпость и в ней посадит людей, и то естли полюбитца в(а)шей ц(а)рской велможности воле, хороше ж то дѣло привести в совершенство, потому что то мѣсто к шляхам, которыми бусурманѣ татары под городаы х ц(а)рского пресвѣтлого величества проходят так смежно, что неприятели не могли б своим походом от сторожи, с той крѣпости бывающе, никогда утаитис, о чем я вкратце в(а)шей кн(я)жой велможности доношу, а ближней околничей пространно о том к в(а)шей велможности пишет.

[...]

в 8.

Прощения у в(а)шей кн(я)жой велможности прошу о том, что по совѣту н(а)шему общему с околничим с его м(и)л(о)стью Константина Малиева в городе Новоб(о)городицком не оставили есмы для того, что он ч(е)л(о)в(е)к ест в слове зело тих и чрез него безпрестанно в дѣлах боярских и войсковых околничей его м(и)л(о)сть со мною имѣет пересылки.

в 9. [...]

В листу ж ко ближнему боярину и оберегателю и дворовому воеводе ко кн(я)зю Василью Васильевичу генералной старшинѣ написано:

Ясневелможный боярине, м(и)л(о)стивый н(а)ш и прем(и)л(о)стивый благодѣтелю.

Прем(и)л(о)с(е)рдой и неизреченной пресвѣтлѣйших и державнѣйших великих г(о)с(у)д(а)рей и великой г(о)с(у)д(а)р(ы)ни их ц(а)рского пресветлого величества м(и)л(о)сти в н(ы)нешний самарской службы в пребытии их монаршеского посланного столника и полковника Бориса Васильевича Головнина с пораби (...) * при яснем велможном его м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(и)не гетмане, бл(а)годѣтеле, и в(а)шем восприяти при м(и)л(о)стивом их монаршеском слове и прим(и)л(о)стивом вопрошении нас о здоровии м(и)л(о)стивое их ц(а)рского пресвѣтлого величества и жалованье материи и соболи, как из сего всецело сердцами и д(у)шами н(а)шими радуемс я и премногие и превеликие м(и)л(о)стивые щедроты их монаршеские бл(а)годарственнo выхваляем, тако видая то, что по утишение нас тѣм монаршеским дарованіем премного пособствовало премного могущее вашей кн(я)жой велможности непостыдного н(а)ш(е)го заступника предло (...) * послушание и покаміст животн н(а)ших станет, потоль при его м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(и)на гетмана региментарской чести Б(о)г тому ест свидѣтель истинно стояти и с ним до излияния кровей н(а)ших за превысокое монаршеское достоинство заставлятися будем и всеусердно обещаюся, а кто забыв (?) д(у)шу свою, сему одномыслию н(а)шему явитца быти противен, на того наведет Г(о)с(по)дь Б(о)г страшную и неухоронимую казнь, о каком и мы толко услышали есмы, таити не будем. Прем(и)л(о)стивой по сем бл(а)годѣтельной вашей кн(я)жой яснe велможности предаемс я м(и)л(о)сти.

Ис табору над Орелю августа 30-г(о) 1688-г(о).

В(а)шей кн(я)жой велможности желательные и нижайшие слуги их ц(а)рского пресвѣтлого величества Войска Запорожского генералная старшина

Василей Борковский, обозной,

Михайло Вуіхѣвич, судя

Василей Кочубей, писарь

Андрій Гамалія, ясаул»

(РДАДА. - Ф. 124. - 1688 р. - № - Арк. 25-34. Тексту листа передує заголовок, зроблений московським перекладачем: «Список с листа белоруского писма, каков писал к ближнему и

*) На маргінесах приписано: «объярами и байбиреками»

оберегателю и дворовому воеводе ко князю Василью Васильевичу Голицыну Войска Запорожского обеих сторон Днепра гетман Иван Степанович Мазепа столником и полковником з Борисом Головниным в н(ы)нешнем во 197 -м году сентября в 6 де(нь)». Додатки № 4-5,7 до цього листа були раніше видрукувані В. Станіславським у книзі: «Листи Івана Мазепи».-Т.1. - К., 2002.-С. 219-220.)

№ 2

1688, вересня 25 (15). - Лист гетьмана І. Мазепи до князя О.Голиціна.

«Божією м(и)л(о)стію... (далі йде звичайний титул царів Івана, Петра та царівни Софії - Ю. М.) ближньому боярину и наместнику великопермскому велможному кн(я)зю Алексею Васильевичу Голицыну, моему м(и)л(о)стивому г(о)с(по)д(и)ну, приятелю и бл(а)годетелю, приятное мое и всяких благ желателное препосылаю поздравление.

В(а)шей кн(я)жой велможности желателный приятель и нижайший слуга

Иван Мазепа, гетман Войска их ц(а)рского пресветлого величества Запорожского».

(РДАДА. - Ф. 124. - 1688 р. - № - Арк. 40. «Список с листа белорусского письма, каков писал к великому боярину князю Алексею Васильевичу Голицыну Войска Запорожского обеих сторон Днепра гетман Иван Степанович Мазепа в н(ы)нешнем во 197 -м году сентября в 15 де(нь) с стряпчим с Романом Коновницыным».)

№ 3

1688, вересня 27 (17). - Лист гетьмана І. Мазепи до князя В.Голиціна.

«Божією м(и)л(о)стію... (далі йде звичайний титул царів Івана, Петра та царівни Софії - Ю. М.) ближньому боярину и дворовому воеводе ясневелможному кн(я)зю Василью Васильевичу Голицыну, ц(а)рственные большие печати и г(о)с(у)д(а)рственных великих и посолских дел оберегателю и наместнику новгородскому, моему зело м(и)л(о)стивому г(о)с(по)д(и)ну приятелю и м(и)л(о)стивому бл(а)годетелю желателное мое всяких бл(а)г приятное препосылаю поздравление.

А при сем отзывается с моим приятным в(а)шей кн(я)жой велможности желателством, навещаю сим моим листом в(а)шей кн(я)жой велможности доброе здравие, которого усердно желаю во многие лета при всяком бл(а)гополучии употреблять оному, так зело прошу, дабы в(а)ша кн(я)жая велможность в любовной своей бл(а)говолил меня соблюдать м(и)л(о)сти, которой н(ы)не и всегда прилежно предаюсь, пребываю.

В(а)шей кн(я)жой велможности желателный приятель и слуга

Иван Мазепа, гетман Войска их ц(а)рского пресветлого величества Запорожского.»

(РДАДА. - Ф. 124. - 1688 р. - № - Арк. 41. Переклад тогочасною російською мовою, зроблений у Польському приказі. Текст листа передує заголовок, зроблений перекладачем: «Список с листа белорусского письма, каков писал ц(а)рственный большие печати и государственных великих и посолских дел ко оберегателю к ближнему боярину и наместнику новгородскому ко кн(я)зю Василью Васильевичу Голицыну Войска Запорожского обеих сторон Днепра гетман Иван Степанович Мазепа в н(ы)нешнем во 197 -м году сентября в 17 де(нь) через почту».)

II.

3 малознаних листів І. Мазепи.

Під час зарубіжних наукових стажувань я мав можливість познайомитися з літературою, яка видавалася українськими науковцями-емігрантами і яка нерідко недоступна в материковій Україні й досі. До рук потрапив зокрема том 157 (CLVII) «Записок Наукового Товариства ім. Т.Шевченка», виданий у Мюнхені у 1948 р. Тут була вміщена стаття відомого українсько-білоруського історика Льва Окиншевича «Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII - XVIII ст.» У додатках до неї, на стор. 189-201, було вміщено 18 документів, виявлених Окиншевичем у «Чернігівському краєвому історичному архіві» (Ф. «Чернігівський департамент дворянського зібрання») та «Чернігівському державному музеї» (справа № 177), «Полтавському красовому архіві» (Ф. «Департамент дворянського зібрання»), Київському Центральному архіві давніх актів (Ф. «Генеральна Військова канцелярія»), рукопис № 5800 та Харківському центральному історичному архіві (Ф. «Полтавське відділення архіву Малоросійської колегії»). Це переважно універсали гетьманів та полковників Лівобічної Гетьманщини, в т.ч. й три листи гетьмана Мазепи. Дана публікація майже повністю забута і навіть при підготовці до друку І. Бутичем мазепинського тому «Українського Дипломатарію» (Універсали Івана Мазепи 1687-1709. - К.-Львів, 2002) не була врахована. Тому вважаємо необхідним передрукувати з даної публікації тексти трьох згаданих листів Мазепи, щоб зробити їх доступними для дослідників з материкової України. Ці тексти подаються з незначним коригуванням, насамперед літера «ять» передається як «і», твердий знак наприкінці слів пропускається, слова «Царского» тощо подаються не з великої, а малої літери. Додамо, що згадувані у документах ніжинський та чернігівський полковники, глухівський та сєднівський сотники це відповідно Іван Обидовський

(ніжинський полковник у 1695-701 рр.), Яким Лизогуб (чернігівський полковник у 1699-1705 рр.), Олексій Туранський (глухівський сотник у 1699-1709 рр.), очевидно Федір Домонтович (седнівський сотник у 1705 р.). Сава Прокопович був генеральним суддею у 1687-1700 рр.

№ 1

1697, лютого 24 (14).- Табір над Булюбашем. - Універсал І.Мазепи про прийняття під бунчук польського шляхтича Петра Кролевецького.

«Его царского пресвітлого величества Войск Запорожских обоих сторон Дніпра гетман Иван Мазепа.

Ознаймуем сим нашим писанем всім, кому о том відати надлежит, иж пан Петро Кролевецкий, зацний полский шляхтич, пожелавши прославлять святую християнскую віру и служити в Войску Запорожском, вышшол из Полщи доброволно в сей край и просил нашего гетманского позволения тут мешкати. Теды мы, гетман, склонившись на его прошения, а особливо на то, що он остерег нас от нападения проклятого полского Курабы, позволяем ему, пану Кролевецкому, поселится, гді он пожелает, и примем под знак наш войсковый гетманский. А про сю нашу, гетманскую, волю відаючи, всяк абы не важился ему чинити жадной перешкоды и кривды; варуем и строкго приказуем.

Дан в обозі над Булюбашем, року 1697 февруария 14 дня.

Подлинное подписал:

Звышменованный гетман рукою власною.

Місто печати.»

(Окиниевич Л. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII - XVIII ст.». // ЗНТШ. - Т. 157.- № IV. - Копія з фальсифікату (?). Публікація здійснена Л. Окиниевичем з рукопису, що зберігався в Чернігівському крайовому історичному архіві. - Ф. «Чернігівський департамент дворянського зібрання». - № 2380 - Арк. 19).

№ 2

1699, вересня 8 (серпня 29). - Батурин. - Універсал І. Мазепи про прийняття під бунчук Данила Герасимовича.

«Пресвітлішого и державнійшого великого государя нашего его царского величества Войска Запорожскаго гетман Иван Мазепа.

Ознаймуем сим нашим универсалом всей старшині и черні Войска его царского пресвітлого величества Запорожского, а особливо пану полковникові ніжинскому, старшині полковой, пану сотникові глуховскому зо всім тамошним урядом и каждому, кому бы колвек о том відати надлежит, иж мы, гетман, з ласки Божой и монаршее его царского пресвітлого величества в Малой России (маючи владу ?) всякии порядки устроевати и утверждати, и в Войску Запорожском заслужонных особ, да и до услуг войскових способных людей ласкою нашею окривати, - якою кого доведется, - так и пана Данила Герасимовича, выдючи быти способного а згодного до тих же войсковых услуг, до которых и сам он мысль свою охоче забирает, - прилучаем в компут войскових, увольняючи его цале от всіх посполитых повинностей и от судов полкового и міского глуховского. Що чиним, міючи взгляд на значние и працовитие пана Сави Прокоповича, судии войскового генерального mezi Войском его царского пресвітлого величества Запорожским на (у)рядех енералних, перше ж за бывшего антецесора нашего писарском, потом за нашего уже гетманства - судейском, - второго отца его, пана Данила, заслуги и для зичливой бывшой его ж родича небожчика Герасима Тимофіевича ку нам прислуги. Відаючи прото о таковой виразной нашей волі, абы як сам пан полковник ніжинский, так и ниhto инший, а барзій пан сотник глуховский з тамошним урядом не важился жадными способами его, пана Данила, обгяжати и до судов своих потягать - пилно міти хочем и приказуем. А хто бы в яких колвек случаях міл до оного претенции, то повинен не где инде толко до нас, гетмана, и до суду нашего войскового енералного, - перед которим всякому укривденному з винных неотволочная чинится справедливость, - удаватися прекладаем, ишучи в том управы.

Теды мы, гетман, склонившись на его прошения, а особливо на то, що он и примем под знак наш войсковый гетманский. А про сю нашу, гетманскую, волю відаючи, всяк абы не важился ему чинити жадной перешкоды и кривды; варуем и строкго приказуем.

Дан в Батурині августа 29 року 1699-го.

На подлинном универсалі подписался:

Звышменованный гетман рукою власною.

С подлинным читал канцелярист Михайло Калинин.

Місто печати.»

(Окиниевич Л. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII - XVIII ст.». // ЗНТШ. - Т. 157.- № V. - Копія. Публікація здійснена Л. Окиниевичем з рукопису, що зберігався в Чернігівському крайовому історичному архіві. - Ф. «Чернігівський департамент дворянського зібрання». - № 5084 - Арк. 70).

№ 3

1705, квітня 5 (березня 25). - Батурич. - Універсал І. Мазепи про звільнення від військової служби значного військового товариша Чернігівського полку Леонтія Римші з тим, щоб він надсилав зі своєї мастності на війну козака.

«Его царского пресвітлого величества Войска Запорожскаго гетман и кавалер Иван Мазепа.

Пану полковникови черниговскому зо всею старшиною полковою, а особливо пану сотнику седневскому, атаманови городовому з товариством и каждому, кому колвек о том відати належит, сим універсалним писанием нашим ознаймуем, иж подавал нам, гетманови, свою супліку пан Леонтий Римша, значный товариш полку Чернігівського, прекладаючи тое, что син его, которий завше бывало отбувает вмiсто его военние службы, тепер судбами Божиими преставился от сего жития, а он, при старости літ своих будучи, не может уже сам отбувати услуг войсковых, - в чем просил у нас такового респекту, абысмо уволили его от всяких повинностей и дорог войсковых. Мы теди, гетман, на его слушное склонившися прошение, а до того респектуючи на давние з молодых літ при полку Чернігівском праици и услуги, визволяем его от всяких повинностей и военных услуг, тилко под такою кондицією, же мiет он, когда колвек военний позовет случай, доброго и совсім справного от себе виправовати козака. За чим відаючи о таковой волі нашой, пан полковник черниговский и старшина полковая, а найбарзі пан сотник седневский, атаман з товариством, абы не сміли и не важились его, пана Римшу, до жадних повинностей и услуг войсковых потягати и наиеншого утежеления ему чинити, опроч того, что он повинен от себе козака в дороги военния виправовати, пилно, пилно сим універсалом нашим приказуем.

Дан в Батуричi, марта 25-го, року 1705.

На подлинном подпис таков:

Звышь менованный гетман рукою власною.»

(Окиниевич Л. Значие військово товариство в Україні-Гетьманщині XVII - XVIII ст. // ЗНТШ. - Т. 157.- № VI. - Копія. Публікація здійснена Л. Окиниевичем з рукопису, що зберігався в Чернігівському крайовому історичному архіві. - Ф. «Чернігівський департамент дворянського зібрання». - № 792 - Арк. 3).

III.

Мазепа чи Сапіга?

У «Сіверянському літописі» за 2006 р. (№ 1) була вміщена стаття О. Ковалевської «До питання атрибуції портретів І. Мазепи», у котрій ґрунтовно розглядалось питання про атрибуцію портрета зі шведського замку Гріпсхольм, на якому, як вважають деякі дослідники, зображений Мазепа. Ми поділяємо думку авторки статті, що насправді тут зображено магната Речі Посполитої Казимира Яна Павла Сапіги (бл. 1642-1720). І ось чому.

По-перше, це саме зображення маємо на іншому варіанті портрета, на гравюрі Яна Фрідріха Міліуса, яка зберігалась у приватній колекції Е. Сапіги, що проживала у повоєнний час у Найробі (Кенія). Нині є дані, що ця колекція недавно була передана до Національного музею у Варшаві і, отже, стала доступнішою українським дослідникам. Напис на портреті ясно свідчить, що на ньому зображений саме Сапіга.

По-друге, в історичному музеї у Москві зберігається кінний портрет К.Я.П. Сапіги, писаний олією у першій половині XVIII ст. Порівнюючи між собою цей і згаданий вище портрети, доходимо висновку, що на них, поза сумнівом, зображена одна й та ж особа, тобто Сапіга. Пропонуємо нижче публікацію цих двох портретів, які були наведені раніше у книзі «Dom Sapiezynski»(орґ. Eustachy Sapieha). -



Warszawa, 1995.

Варто, на наш погляд, навести стислу довідку про людину, яку плутали з Мазепою. Отже, Ян Казимир Ян Павел (його часом називали Ян Казимир) Сапіга народився бл. 1642 р., походив із старовинного українського роду з Підляшшя, який у XVII ст. окатоличився й сполонізувався. Він був старшим сином Яна Павла та Анни Барбари з Копцьов, братом Бенедикта Павла, Франциска Стефана і Леона Базиля. Його хресним батьком був надвірний маршалок, майбутній підканцлер Казимир Леон Сапіга. З юності бере активну участь у політичному житті Речі Посполитої, зокрема вже в 1648 р. брав участь у сеймику Вітебського воєводства, який висловився за обрання королем Яна Казимира Вази. Разом з братом Бенедиктом вчився з 1657 р. у Грацу (Австрія), потім у Лувені (Бельгія), жив у Парижі. У 1659 р. став чашником литовським, а у 1661 р. - підстолеєм литовським, у 1664 р. - надвірним підскарбієм литовським, у 1670 р. - полоцьким воєводою, у 1682-1703, 1705-1730 рр. - віленським воєводою. Брав участь у Хотинській битві 11 листопада 1673 р., у якій армія Речі Посполитої розбила турецько-татарське військо. Пізніше, восени 1674 р., брав участь у поході королівської армії на Україну проти гетьмана Петра Дорошенка, був з королем Яном II Собеським у таборі в Брацлаві, брав участь у аналогічному поході восени 1675 р. З волинським воєводою Михайлом Чарторийським очолив посольство Речі Посполитої до Москви у лютому 1678 р., добивався укладення антитурецького союзу і польського протекторату над Києвом. Кульмінацією політичної кар'єри Сапіги був період його гетьманування у Великому князівстві литовському: гетьман польний литовський (1681 р.) і гетьман великий литовський (1682-1708). Без сумніву, Сапіга й Мазепа не раз зустрічалися, були майже однолітками, можливо, були подібні між собою, що й стало причиною поплутання їх портретів.



В'ячеслав Станіславський



ДО ПИТАННЯ ПРО ЗОВНІШНІСТЬ ІВАНА МАЗЕПИ

Тим, хто цікавиться життям та діяльністю українського гетьмана Івана Мазеви, добре відомі описи його зовнішності, залишені сучасниками-іноземцями. Прочитуємо кілька особливо цікавих свідчень. Отже, французький посол до Москви Жан де Балюз, який у 1704 р. приїздив до Батурина, залишив нам такі враження: «Принц Мазепа вже поважного віку... Вигляд у нього суворий, очі блискучі, руки тонкі й білі, як у жінки¹, хоч тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтара, вершник з нього знаменитий». Невідомий шведський вояк - свідок зустрічі гетьмана з Карлом XII, писав: «Мазепа був вельми негарний на обличчі і виглядав приблизно так, як малюють у римській історії великого Манлія. Але наші очі полонили його білі руки, тонкі, повні грації, та його горда голова з білими бруклями, довгі обвислі вуса, а понад усім цим величність, почуття гідності й суворість, яку злагіднювала елегантія». А шведський історик-очевидець Густав Адлерфельт зазначив: «... Мазепа ... середнього зросту і дуже стрункий, із суворим поглядом, носить вуса на польську моду, приємної вдачі й дуже захоплює своїми жестами»².

У записках німця - духівника та секретаря вюртемберзького принца Максиміліана Емануеля Йогана Венделя Барділі, офіційного шведського історика Георга А. Нордберга, шведського полковника Карла Густавсона Клінгспора, словацького теолога Даніела Крмана також зафіксовано описи зовнішності Мазеви в часи його союзу зі шведським королем³. Узагальнивши всі ці дані, можемо говорити про те, що гетьман був середнього зросту, стрункий, худорлявий, але дуже міцний, мав величну та гордовиту поставу, мужнє обличчя з суворим поглядом, живі та рухливі очі. Був вправним у верховій їзді. В зв'язку з цим не помилилося,

стверджуючи, що Мазепа добре володів зброєю. Цього вимагало козацьке середовище, в якому не могла бути шанованою людина без належної військової підготовки.

Між тим, існують факти, які розширюють наші знання про зовнішній вигляд Мазепа, а до того ж пов'язують зміни його зовнішності з перетвореннями в Російській державі, які проводилися Петром I. Ці дані були знайдені авторитетним дослідником діяльності російського царя М. Богословським. Зауважимо, що донині вони залишалися поза увагою українських вчених. Йдеться про новину з Львова, про зміст якої російський резидент у Варшаві Любим Судейкін повідомив Москву. Згідно з цим повідомленням, яке датується 15 квітня 1700 р. за «польським календарем», Мазепа з полковниками повернувся з російської столиці, де він був у французькому одязі і нібито за царським указом велів поголити собі бороду⁴. Ще М. Костомаров писав про те, що при від'їзді з Москви гетьману було подаровано «угорський» каптан. А М. Богословський додав, що цей каптан було виготовлено за указом Петра I спеціально для гетьмана та опублікував його опис. Саме такого типу каптани за розпорядженням царя запроваджувалися в Росії⁵. Нагадаємо, що на другий день після повернення з відомої поїздки за кордон - 26 серпня 1698 р. Петро I власноручно взявся за надання «європейського» вигляду своїм підданам, обрізуючи бороди боярам, а в лютому наступного року обрівав рукава наближеним особам, розпочавши діяльність по запровадженню нового одягу⁶.

Оскільки достеменно відомо, що Мазепа був у Москві від 22 січня до 24 лютого 1700 р.⁷, то можна стверджувати, що до цього часу він носив бороду. Перевіривши у вказаному М. Богословським архіві це повідомлення резидента, ми мали нагоду уточнити сторінки, на які посилався вчений, а також звірити наведену ним цитату. Отже, пропонуємо її читачам у дещо розширеному варіанті: «Изо Львова апреля 15-го числа по календарю польскому, будто из-за Днепра пришла ведомость к пану краковскому такая, что гетман Иван Степанович Мазепа, и полковники приехали назад из сталицы московской ...

И то сказывают, что он Мазепа был во французском уборе; и будто по указу царского величества велел бороду себе оголить, чтоб лутче бояр до сего обычаю и убору мог привесть, и будто приказано что в 2-х месяцах все бояря бороды оголя, одни во французских, другие в венгерских уборах ходили, так как сам его царское величество изволил ходить.»⁸

Як бачимо, повідомлення містить ще й важливу вказівку на те, що цар наказав Мазепі поголити бороду, щоб з його допомогою схилити до цього власних бояр. Цій же меті мало служити гетьманське вбрання.

З фактологічної точки зору, такі новини вважаються не надто вірогідним джерелом. Вони могли містити як достовірну інформацію, так і включати в себе чутки, які видавалися за дійсність. Тому важливо, якщо це можливо, узгоджувати їх дані зі свідченнями інших джерел. У зв'язку з цим пропонуємо читачам ще одну згадку про те, що гетьман мав бороду, якої позбувся під час своєї поїздки до Російської держави. В статейному списку російського посла в Османській імперії Петра Толстого за 1704 р. нам вдалося виявити лист до нього від єрусалимського патріарха від 5-го лютого цього ж року. В листі йдеться, зокрема, про поїздки до Москви турецького посла, який відвідав гетьманську столицю: «Посол которой отсюда поехал ко святому величеству на Богоявление день был в Батурине и готовился ехать внутрь, Мазепа ездил внутрь и выехал вон радостен, однако ж без бороды»⁹. На відміну від повідомлення Судейкіна, цитований документ не дає можливості говорити про те, коли саме і за яких обставин відбулася зміна зовнішності гетьмана. Однак він не залишає сумніву, що така зміна справді мала місце. Непрямим підтвердженням того, що в часи українсько-шведського союзу гетьман бороди не мав, є те, що в цитованих описах шведського вояка Адлерфельта, а також в описі Нордберга, де згадано про вуса, нічого не сказано про бороду. Зауважимо, що, за даними джерел, перед приїздом турецького посла до Батурина відвідини Мазепою Москви планувалися в жовтні 1703 р., а відбулися наступного місяця, де він мав ще одну зустріч з царем¹⁰.

Джерела та література, примітки:

1. На нашу думку, в даному випадку йдеться про кисті рук.
2. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709. - Мюнхен, 1988. - С. 56, 57, 105.
3. Там само. - С. 56, 57, 65, 150-151; Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708-1709). - Київ, 1999. - С. 35.
4. Богословский М. М. Петр I. Материалы для биографии. - Ленинград, 1948. - Т. 4. - С. 343-344.
5. Костомаров Н. Мазепа и Мазепинцы. - Санкт-Петербург, 1885. - С. 178; Богословский М. М. Петр I. Материалы для биографии. - Т. 4. - С. 343.
6. Богословский М. М. Петр I. Материалы для биографии. - Ленинград, 1946. - Т. 3. - С. 6-9; Т. 4. - С. 310-316.
7. Там само. - Т. 4. - С. 320, 342.
8. Російський державний архів давніх актів. - Ф. 79, оп. 1, 1700, спр. 5, арк. 176-176 зв.
9. Там само. - Ф. 89, оп. 1, спр. 3, арк. 38.
10. Письма и бумаги императора Петра Великого. - Санкт-Петербург, 1887. - Т. 1. (1688-1701). - С. 547-550; Мацьків Т. Вказ. праця. - С. 85.